

Вивчаємо історико-пригодницький роман В. Малика «Фірман султана»

(друга книга тетралогії «Таємний посол»)

Анатолій Ситченко,

доктор педагогічних наук, професор

Миколаївського національного університету

імені В. О. Сухомлинського

Роман Володимира Малика «Фірман султана» введений до навчальної програми з української літератури у 8 класі ще в кінці минулого століття. Однак тоді до вивчення пропонувався лише уривок із твору – «Побоїще в Січі». Нині ж ідеться про вивчення у 7 класі всієї другої книги тетралогії, й відводиться на це вже не три, а чотири години. З них на першому уроці подаємо короткі відомості про письменника. Семикласникам доцільно запропонувати художньо-біографічний нарис, для побудови якого варто використати яскраві фактичні матеріали про життя і творчість Володимира Кириловича Малика (справжнє прізвище Сиченко). Це можуть бути й інтернетні відомості. Наприклад:

— У літературу приходять по-різному. Автор пригодницьких та історичних творів Володимир Кирилович Малик увійшов до неї за якихось півгодини. Сталося це так. Одного сонячного червневого дня 1956 року в редакцію видавництва «Молодь» зайшов стрункий чоловік і запропонував письменникові Б. Чайковському прочитати свою поему-казку «Журавлі-журавлики». Ознайомившись із нею, Б. Чайковський з деяким сумнівом у душі дав згоду на друк цього твору. Але не помилився. Уже не одне десятиліття твори Володимира Кириловича читають діти, молодь і дорослі. Адже, за словами того ж Б. Чайковського, письменник «... заворожує чудовими й чарівними мандрями з країни в країну, з епохи в епоху, примушує радіти і ридати, любити і ненавидіти, переживати, як власні, знегоди й перемоги героїв».

Народився Володимир Кирилович Малик (справжнє прізвище — Сиченко) 21 лютого 1921 року в селі Новосілки Макарівського району на Київщині в селянській родині. У сусідньому селі Ясногородці закінчив середню школу, а в 1938 році вступив на філологічний факультет Київського університету. Тоді ж почав складати вірші.

Незабаром розпочалася важка багаторічна війна з фашистами. Навчання довелось перервати. Молодий студент пішов у народне ополчення, працював на оборонних роботах під Києвом та Харковим. В одному з боїв його було важко поранено. Уже непритомного взяли в полон. Потім В. Малика було вивезено до Німеччини, де йому в концераційних таборах протягом двох років довелося пережити невимовні муки, голод, загрозу смерті. І лише в жовтні 1945 року вдалось повернутися на Батьківщину.

У радянському фільтраційному таборі Володимира призначили командиром роти, але попередні випробування дали про себе знати. Як наслідок — тяжка хвороба серця. Та, може, це й на щастя. Товаришів відправили у рідні «гулаги», а тяжко хворих — додому помирати. Рідна домівка в Новосілках із радістю прийняла в свої обійми виснаженого юнака. Мати виходила сина.

Учителював В. Малик у Ясногородці, навчаючи дітей рідної мови та літератури. У 1950 році закінчив заочно університет, де навчався до війни. Після цього молодий учитель переїхав з Київщини на Полтавщину, в місто Лубни. Є в Лубнах на затишній вулиці Лісовій білий будиночок з мансардою і яблуневим садом на подвір'ї — садиба Володимира Малика. Один із журналістів колись писав: «Малик не уявляє себе без праці «на землі, без любові до неї. Цю любов письменник успадкував од батьків-хліборобів...» Не уявляв він себе й без спілкування з природою, без мандрівок рідною Україною. Не уявляв

він свого життя й без книг, до яких прихилився душею ще в дитячі роки. Хлопчиною носив він рюкзачками книжки з дідусевої бібліотеки і днями не міг відірватися від захоплених творів.

Саме тут, у цьому історичному місті, більш за все захотілося В. Малику своїми творами наблизити події далекого героїчного минулого до сучасників, розповісти про народних звитяжців, людей особливого героїзму. Володимир Кирилович глибоко знайомився з історичною літературою, засиджувався в архівах, виїжджав на місця, де колись жили його майбутні герої. На Поділля — в гості до нащадків Кармалюка. У Карпати — до спадкоємців Довбушевих традицій. Збирав народні перекази. І почали одна за одною виходити з-під його пера казки-легенди для молодших читачів: «Чарівний перстень», «Месник із лісу», «Воєвода Дмитро», «Микита Кожум'яка», «Червона троянда». У літературному доробку письменника є відомі пригодницькі повісті для читачів середнього шкільного віку, а саме: «Чорний екватор», «Двоє над прірвою», «Слід веде до моря».

Промайнули роки. До письменника прийшло визнання. Найбільше Володимира Кириловича знають як автора історичних романів, серед яких найпопулярніші такі: тетралогія «Таємний посол», романи «Князь Кий», «Чумацький шлях», «Горить свіча» та останній роман «Князь Ігор. Слово о полку Ігоревім». Століття пролягають між часами, коли діяли герої цих творів. Так само сотні літ розділяють нас із ними. Але талановита, вправна письменницька рука скоротила ці відстані, зробила близькими змальовані події, увічнила в нашій пам'яті благородну, в ім'я народу та свободи рідної землі, боротьбу героїв. У книжках В. К. Малика чимало захоплених пригод, швидка зміна подій. Недарма читачі та деякі літературні критики порівнюють твори Володимира Кириловича з творами французького романіста Олександра Дюма, а талант українського письменника ставлять поряд із мистецькою майстерністю поляка Генріка Сенкевича.

У житті письменник був чесною, скромною та доброю людиною. Багатьом початківцям допомагав порадами, вивів на широкий літературний шлях. Усе своє життя прожив гідно, у великих творчих та плідних трудах. Багато творів В. Малика перекладено іноземними мовами. За твори історико-патріотичної тематики, зокрема романи «Посол Урус-шайтана», «Шовковий шнурок» та «Князь Кий», В. Малик був удостоєний літературної премії імені Лесі Українки 1983 року.

Помер Володимир Кирилович Малик 31 серпня 1998 року. (<http://www.ukrlit.vn.ua/biography/malik1.html>)

Учням слід розкрити й історію написання твору, його історичні джерела. Крім підручника, у цьому допоможуть учителю також популярні нині відомості з Інтернету. Наприклад:

Історичний роман вимагав значної підготовчої роботи над джерелами (документами, літописами, мемуарами сучасників, дослідженнями істориків тощо), ознайомлення з місцями, де відбувалися важливі історичні події; потрібно було продумати оригінальні сюжетні лінії, композицію, визначити героїв твору. Почалися тривалі й клопітні пошуки, роздуми. Особливо важко було знайти головного героя. Потрібен був історичний персонаж — молодий, сміливий, розумний і добре освічений козак. А серед запорожців, як зазначав І. Ю. Рєпін у своїх замітках, написаних під час роботи над картиною, розумних і освічених людей — тодішніх «інтелігентів» — було немало. Письменникові допоміг щасли-

вий випадок. В одному з письмових історичних джерел ішлося про те, що напередодні російсько-турецької війни 1677–1681 років (походів османського війська на Чигирин) кошований отаман Запорозької Січі Іван Сірко відрядив до Туреччини козака, який добре знав турецьку мову і звичаї населення, з таємним завданням — розвідати наміри султана Магомета IV та дізнатися про його військові приготування. Через деякий час козак повернувся на Січ і привіз важливий документ — султанський фірман (указ), в якому говорилось про намір Порти захопити й поневолити Україну та розкривалися основні військово-стратегічні плани Османської імперії проти Російської держави. Іван Сірко відіслав цей документ у Москву для вжиття контрзаходів. Там він і понині зберігається в архіві колишнього Посольського приказу. Історичні джерела не зберегли імені розумного й сміливого козака-розвідника. Володимир Малик назвав його Арсеном Звенигорою і вивів головним героєм тетралогії, яку розпочав у 1963 році. Вагanh у виборі жанру й стилю не було: якщо писати для молоді, то в історико-пригодницькому ключі, не поступаючись історизмом, життєвою правдою. Обшир історичного матеріалу наштовхував на створення великого епічного полотна. Так у письменника з'явився й визрів задум цієї вельми цікавої й захоплюючої тетралогії, що здобула широку популярність в Україні й перекладена російською та іноземними мовами. (<http://www.parta.com.ua/ukr/stories/writers/27/>)

Труднощі вивчення роману В. Малика «Фірман султана» полягають у тому, що він досить обтяжний, бо складається з двох частин: перша має три розділи — «На каторзі», «Мати і син», «Фірман»; друга — п'ять: «Сестра», «Несподіване ускладнення», «Відповідь запорожців», «Чигирин», «Побоїще в Січі». Перед читачем послідовно розгортаються картини невільницьких тортур на галері, шлях утікачів до волі й боротьби, цікаві й напружені пригодницькі події, підпорядковані розкриттю підступного задуму турецького султана знищити Запорозжя й Лівобережну Україну та розгрому турецького війська. Частину епізодів, особливо напружених, можна прочитати в класі ще на першому уроці — хоча б про щасливе звільнення від галерної каторги, та більшість із них семикласники цілком спроможні прочитати самостійно. Звичайно, для домашньої роботи над першою частиною твору їм треба поставити детальне передзавдання алгоритмічного типу. Наприклад:

Прочитайте першу частину роману В. Малика «Фірман султана».

Чим зацікавив вас цей твір?

Складіть план кожного із трьох розділів цієї частини тексту.

Підготуйтеся до їх переказу (докладного або стисло).

Пригадайте поняття про сюжет. Які частини сюжету помітні в прочитаному?

Поясніть зав'язку твору. Зачитайте відповідний уривок із тексту.

Визначте головного героя роману. Обґрунтуйте свій вибір.

Звісно, зав'язка у романі пов'язана з життєво важливим для козацтва й України фірманом, який захопив Арсен, а участь цього козака у всіх важливих подіях вказує на його головну роль у творі.

Увагу семикласників на наступних уроках варто зосередити на підготовці турецько-татарських завойовників до нападу на Запорозьку Січ, проникнення їх у козацький табір та нищівне побоїще в ньому, яке закінчилося повною перемогою січовиків. На другому уроці вивчення роману В. Малика «Фірман султана» актуалізуються найбільш значущі уривки з останнього, кульмінаційного підрозділу другої частини роману,

який називається «Побоїще в Січі». Таким чином реалізується вибірковий варіант аналізу, за яким у класі розбирається один ключовий уривок із тексту, який потім опрацьовується повністю. Учні одержать урок виразного читання цікавого епізоду та його розбору і, спираючись на досвід цієї роботи, зможуть самотужки досягнути весь твір, сприймаючи його вже на новому емоційно-чуттєвому та розумовому рівнях.

Читачі «побачать» несамовитого султана, який оскаженим від зухвалого листа запорожців, таємний похід орди на Січ, трагічну оборону козацької застави і проникнення нападників на січовий майдан. На дошці перед читанням твору навіть можна записати план цього розділу, який служитиме для учнів орієнтиром під час відтворення в уяві художніх картин з нього.

З метою глибшого висвітлення життєвих джерел твору важливо подати (вчителю або учням) коротке повідомлення про заснування і роль Запорозької Січі в боротьбі проти турецько-татарських поневолювачів. Так, восьмикласникам буде цікаво дізнатися, що козаками стали називати десь із XV століття переселенців-утікачів від панщини, які з різних земель тікали за Дніпро, аж до дикого степу. Йшли вони в степи невеликими групами, у всеозброєнні, запекло билися з татарськими загонами, відбиваючи в них живу здобич — свої земляки, що їх забирали нападники-ординці у ясир.

Те козацтво дедалі більшало, набирало сили і вже могло не лише боротись, а й нападати, і не тільки на турків-татар, а й ходити на Литву чи навіть Московщину.

На порогах Дніпра, острові Хортиця, що на Запоріжжі, козаки заснували свою столицю з фортецею, яку назвали Січ. Займала вона великий майдан, посередині якого козаки збудували церкву, а навколо неї поставили курені. У тих куренях переважно мешкали земляки, тому й звалися вони відповідно: Переяславський, Канівський; Уманський тощо. У кожному з них був свій отаман — «курінний», якого обирали рядові запорожці певного куреня. Головний отаман на Січі звався «кошовий», бо й на Січ казали «кіш».

Зовні Січ була оточена високою і міцною дерев'яною огорожею з надійними воротами, так що свавільно потрапити до неї було непросто, хіба що зрадою.

Козацькі порядки були на зразок лицарських орденів, відомих у Західній Європі, а себе січовики вважали «лицарським товариством» і приймали всіх, хто тільки вмів хреститись.

Як пише Микола Аркас у відомій «Історії України-Русі», «Запорозці звикли дивитись смерті у вічі, не боялись її, були одважні, терплячі, виносливі у походах, були вірні товариші; побратимство почитувалося у них дужче як рідня; отаманові і ватажкам у походах корилися в усьому, а як кінчався похід, то поводилися з ними, як з рівними товаришами; були веселі, любили танці, пісні і музики...».

Найсвятішою своєю справою січовики вважали боротьбу з турками і татарами та визволення з їхнього полону всіх християн. Тим-то й були козаки мов кістка в горлі у турецького султана і кримського хана, які неодноразово намагалися знищити «невірних».

Українське козацтво, підкреслить учитель, навіки вславилося іменами своїх ватажків — гетьманів, серед яких помітна і легендарна постать отамана Сірка, про якого йде мова у романі В. Малика «Фірман султана». Читаючи з нього перший розділ уривка «Побоїще в Січі», вчитель може прокоментувати зміст його основних епізодів, в якому зверне увагу школярів на непри-

мирненні стосунки султана і його васала, кримського хана, з січовим козацтвом, підкреслить, яка страшна сила щоразу спадала на захисників української землі, висловить упевненість у високих звияжних якостях запорозьких лицарів. Сміливість і відвага, вірність присязі та воїнському обов'язку козаків помітна і в короткій сутичці охоронців застави з передовим загоном нападників. Козаки Сава і Товкач самовіддано захищають таємницю Січі, накладають головою, намагаючись зарадити лихові, що нависло над товариством. Саме так вони розуміють своє призначення й залишаються вірними своєму обов'язку до кінця.

На противагу їм змальовані образи зрадників — значного козака Чорнобая та його пахолка Тхора, які заради ласого шматка йдуть проти побратимства. Глибоку огиду викликають вони у своїх недавніх товаришів; антипатія до них зароджується і в читачів. Її викликають як поведінка зрадників, так і їхні імена, що мають помітне образне навантаження в художній тканині твору.

Побоїще в Січі уявлятиметься читачам значнішим, коли вони завважать і те, яка сила ворогів затопила січовий майдан. Учнів має захопити звияжний дух запорозького воїнства, яке не розгубилося в такій, здавалося б, безнадійній ситуації.

Виконуючи домашнє завдання після другого уроку, школярі можуть дати письмову відповідь на запитання (краще на вибір):

1. Як була заснована Запорозька Січ?
2. Які провідні риси українського козацтва помітні з твору?
3. Що означає поведінка Товкача на заставі – безрозсудливість чи подвиг?

Третього уроку восьмикласники прочитають наступні розділи з уривка «Побоїще в Січі». Насичені майстерно змальованими батальними сценами, вони з інтересом і захопленням сприймаються підлітками. Настанова, яку потрібно дати учням до роботи над текстом, спрямовує їх на усний опис побоїща, що сталося в Січі, зверне їхню увагу на героїчну поведінку Арсена Звенигори й благородну раду кошового отамана Сірка, на душевну боротьбу Сафар-бея та негідну поведінку Гаміда. Для її реалізації слід поставити скеровуючі завдання. Наприклад:

1. Спробуйте уявити з твору картину побоїща, яке сталося в Січі, усно намалювати її.
2. Доберіть з прочитаного фрагменти для розповіді про героїчну поведінку козаків під час баталії.
3. Під час читання про побоїще зверніть увагу на поведінку нападників. Як вона їх характеризує?

Ці ж завдання залишаться учням і на домашню роботу, проте в іншій редакції та на вибір. Наприклад:

1. Опишіть побоїще, яке відбувалося в Січі.
2. Розкажіть про звияжних запорозьких лицарів, змальованих у творі.
3. Як ви ставитесь до Арсена Звенигори?
4. У чому проявилось благородство кошового Сірка?
5. Завдяки чому запорожці перемогли нападників?

Так учні не лише зацікавлено сприйматимуть художні картини, а й помітять у них суттєве, замислять-ся над зображенням і вираженням у творі. В них міцніша-

тимуть переконання у тому, що рушійною силою козацької доблесті було прагнення боронити рідну землю, вільну працю на вільній землі. Запорозьке лицарство вже тоді мало цілком демократичний устрій, чим випередило в суспільному розвитку передові країни Європи. Багато в чому завдяки атмосфері товарищескості, побратимства, що панувала на Запорозжі, міцніла і розвивалася козацька держава і слава. Відсвіт січового благородства справляв своє чисте враження навіть на ворогів, які не лише ненавиділи козаків, а боялися й поважали їх. Так згодом відбувається духовне просвітлення Сафар-бея, сина слов'янки, який був потурчився та знайшов у собі сили стати знову Ненком, піти зі своїм народом.

П'ятий і шостий розділи уривка «Побоїще в Січі» доповнять читацькі враження від твору про подвиг Товкача, який, щоб застерегти товаришів, не давав собі права померти, інших славних запорозьких лицарів, а також про благородний, справедливий і демократичний лад січовиків. Проймуться почуттям огиди до підступного Чорнобая, образ якого настільки контрастує з іншими запорожцями, що читачі з подивом дізнаються про те, що зрадник знатного козацького роду. Тим нижчим і ганебнішим уявляється його падіння перед своїми побратимами та предками.

Готуючись до останнього, четвертого уроку вивчення твору, семикласники прочитають його повністю. Замість настанови вчитель повідомить їм вузлові питання підсумкової бесіди про цей роман. Наприклад:

Чим зацікавили вас події, зображені в уривку «Побоїще в Січі»?

Чи звернули ви увагу на композицію твору? Які характери запорожців відтворені письменником?

Що вважалося найдорожчим серед козаків? Яка провідна думка в уривку та поясніть її значення для вас.

Цю бесіду можна розширити за рахунок інших питань синтетичного характеру:

1. Дайте повну характеристику образу Арсена Звенигори.
2. Що спільного в образах січового козацтва та громадян Тухлі з повісті Івана Франка «Захар Беркут»?
3. Які твори про історію українського козацтва ви читали? Чи зацікавили вони вас? Поясніть своє ставлення до них.
4. Як ви розумієте визначення історико-пригодницького роману?
5. Як ви ставитесь до того, що оживає історія українського козацтва, всього народу? Поясніть свої міркування про це.

Частина цих запитань за вибором учителя може бути віднесена й на домашню роботу, що допоможе учням систематизувати враження від прочитаного, глибше замислитись над славною історією свого народу. Учнів треба попередити, що в письменника є кілька творів на цю тему.

Звичайно, подана модель вивчення твору не виключає інших оптимальних варіантів роботи читачів з художнім текстом і не перекреслює вже існуючого методичного набутку. Головне її призначення—допомогти вчителєві.